

Een indicator voor de omvang en evolutie van het zwartwerk in de Belgische economie

Samenvatting en beleidsaanbevelingen

Jozef Pacolet, Sergio Perelman, Pierre Pestieau
& Katleen Baeyens
met medewerking van d'Ousmane Faye en Bruno Soumagne

Onderzoek in opdracht van het Programmatorische Federale
Overheidsdienst Wetenschapsbeleid en de Federale Overheidsdienst
Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg.

15 juni 2007

Federale Overheidsdienst
Werkgelegenheid,
Arbeid en Sociaal Overleg

FEDERAAL WETENSCHAPSBELEID

DANKWOORD

Voorliggende paper is een samenvatting van een studie in opdracht van de POD Wetenschapsbeleid en de FOD Werkgelegenheid, arbeid en sociale relaties om de haalbaarheid na te gaan van een eenduidige en exhaustieve indicator voor de omvang van sociale fraude en zwartwerk in België. Het onderzoek werd uitgewerkt in een samenwerkingsverband tussen de CREPP van de ULg en het HIVA van de KUL, die elke bepaalde deelaspecten voor hun rekening namen en tot gemeenschappelijke conclusies komen¹.

Wij danken de opdrachtgevers voor de geboden onderzoeksmogelijkheden, de leden van de stuurgroep voor de commentaar in het begeleidingscomité, de administraties voor hun bereidheid tot medewerking en de geleverde informatie. Meer specifiek wensen wij hier Tom Bevers van de FOD WASO, Didier Verbeke van de FOD Sociale Zekerheid en Aziz Naji van de POD Wetenschapsbeleid te bedanken voor de sturing van het project in functie van wat de overheid aan informatie werkelijk nodig heeft, en het integreren van de resultaten in het politiek-maatschappelijk debat om op dit terrein duurzaam vooruitgang te boeken.

¹ Met dank aan de collega's op het HIVA Marijke Borghgraef, Sigrid Merckx en Wim Van Opstal en aan Arnaud Van Bellingen van CREPP die zorgden voor de vertaling van deze samenvatting.

INHOUD

1. Inleiding: fraude een onmeetbaar begrip maar vooral een taai fenomeen	5
<hr/>	
2. Definities	7
<hr/>	
2.1 Een veelvoud van fenomenen	7
2.2 Behoud van een ruime definitie	8
3. Macro-economische inschatting van de ondergrondse economie	10
<hr/>	
3.1 De monetaire benadering	12
3.2 Divergentie tussen statistische reeksen	14
3.3 Indices voor de inschatting van ondergrondse activiteiten	15
3.4 Wie teveel hooi op zijn vork neemt...	17
4. Zwartwerk	17
<hr/>	
5. Administratieve informatie bij de Controle- instanties	20
<hr/>	
5.1 Controle-instanties en evolutie van het beleid terzake	20
5.2 Welke informatie is beschikbaar en wat leert zij ons?	21
6. Van administratieve informatie naar nationale rekeningen	23
<hr/>	
6.1 Huidige ramingen van de nationale rekeningen	23
6.2 Verbeteringsmogelijkheden via valorisatie van bestaande enquêtes en informatie	24
7. Wat levert dit aan ramingen op?	25
<hr/>	
7.1 Beeld van de omvang van de fraude	26
7.2 Sectorale Verschillen	27

8. Organisatie van de dataverzameling ... en verspreiding	27
--	-----------

9. Wat staat ons te doen en wat houdt ons tegen	29
--	-----------

Referenties	32
--------------------	-----------

1. INLEIDING: FRAUDE EEN ONMEETBAAR BEGRIP MAAR VOORAL EEN TAAI FENOMEEN

De Europese Commissie heeft in haar tewerkstellingsrichtsnoeren een belangrijk aandachtspunt gemaakt van de strijd tegen zwartwerk. Oorspronkelijk was ook een nauwkeurige identificatie van dit zwartwerk en de kwantificering gevraagd. Thans circuleren uiteenlopende cijfers voor België omtrent de omvang van het zwartwerk. Voor België circuleren uiteenlopende ramingen van 3-4% tot 20% van het BBP. Regelmatig worden de laatste cijfers als realiteit geciteerd. Beide cijfers worden door gezaghebbende bronnen gehanteerd. Zo is voor België een 4% gehanteerd in een recente EU studie over undeclared work, verwijzend naar de nationale rekeningen, en is in een ECB paper de veel hogere raming van F. Schneider van rond de 20% gehanteerd. Onze conclusie in vroeger onderzoek was dat men hierdoor niet alleen niet weet of het een 'majeur' probleem is of niet, maar evenmin of de situatie verbetert of verslechtert. Deze situatie wijkt niet af van andere landen waar ook hoge en lage schattingen blijven naast elkaar bestaan. Dit kan veroorzaakt worden door definitieverschillen, of door verschillen in de gehanteerde methode om tot die raming te komen.

Wij beschrijven hierna in de tweede paragraaf de gehanteerde definities, waarbij wij opteren voor een brede definitie, en geven vervolgens een overzicht en een evaluatie van de diverse gangbare methodes om de ondergrondse economie respectievelijk het zwartwerk in beeld te brengen. Het kiezen voor een brede definitie betekent dat verschillende methoden parallel zullen moeten gehanteerd worden, waarbij verschillende instanties betrokken zijn, en waarna op het einde een globalisatie nodig is. In een derde en vierde paragraaf worden verschillende methoden beschreven voor de inschatting van het zwartwerk en de ondergrondse economie. In de vijfde paragraaf geven wij een overzicht van hoe de informatie van de administratieve controle-instanties kan gevaloriseerd worden, en in een zesde paragraaf tonen wij aan hoedat deze informatie dient vergeleken te worden met de parameters gebruikt in de nationale rekeningen om tot een globale inschatting te komen, al dan niet op periodieke wijze aangevuld/herijkt met ad hoc enquêtes bij de bevolking of het bedrijfsleven en de inspectiediensten. Voorliggende onderzoeksoopdracht had niet de middelen tot een eigen schatting over te gaan van het zwartwerk maar in een zevende punt geven wij toch enige zich tot welke type van raming van de omvang van fraude dit kan leiden. In een achtste paragraaf geven wij een aantal aanbevelingen voor de organisatie van

dergelijke systematische, gedetailleerde en exhaustieve raming van de ondergrondse economie en zwartwerk, en de rapportering daarover. Of hierin werkelijk stappen vooruit worden gezet zal een kwestie zijn van politieke bereidheid, zoals blijkt uit de laatste paragraaf.

De meting van het zwartwerk is nog controversieel, misschien ook omdat er in het verleden onvoldoende aandacht werd geschonken aan het fenomeen. Zo blijven recent op internationaal vlak, de resultaten van diverse methoden naast elkaar geciteerd, en riskeren de tegenstellingen tussen de ramingen vaak op een dovemansgesprek uit te lopen, in plaats van een reconciliatie van een aantal methoden na te streven. Die onverschilligheid is niet toevallig.

De ondergrondse economie en het zwartwerk zijn fenomenen die we zeer moeilijk kunnen controleren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat over dit onderwerp, meer bepaald omtrent de inschatting van het belang en van de gevolgen ervan, een en ander te lezen valt. Dit 'een en ander' is echter niet willekeurig; het stemt vaak overeen met de visie die men heeft over de rol van de overheid in de maatschappij. Zo beschouwen liberalen zwartwerk als een legitiem antwoord op een al te gulzige wetgever. Zij leggen daarbij het verband met op zich onverdachte deugden zoals efficiëntie en zelfs billijkheid. Voor de verdedigers van de verzorgingsstaat daarentegen zorgt zwartwerk, en in grotere mate de ondergrondse economie, voor een gemiste kans die nefast is voor de goede werking van de verzorgingsstaat en zorgt het voor verstoringen op het vlak van economische efficiëntie en sociale herverdeling.

Economische analyse en een goed gebruik van statistiek laten ons toe om een en ander in kaart te brengen. We kunnen echter vraagtekens plaatsen bij vergelijkingen van de omvang van de ondergrondse economie, zowel in tijd als in ruimte. Uitspraken dat de omvang van de ondergrondse economie op 20 jaar tijd gegroeid is van 10 naar 21%, of dat deze 9% bedraagt in de Verenigde Staten en 26% in Italië, lijken dan ook vaak uit de lucht gegrepen voor diegenen die de realiteit in deze landen kennen. Beweringen dat zwartwerk en fiscale fraude de productiviteit verbeteren – aangezien het de meest productieve en vernuftige economische agenten zouden zijn die er gebruik van maken – worden evenmin ernstig genomen.

Anderzijds kan men eenvoudig bewijzen dat deloyale concurrentie, waartoe fraude leidt, economisch inefficiënt is en dat het de overheid verplicht om zij die *in het wit* werken hoger te belasten. Het is ook geweten welke sectoren het sterkst getroffen worden door

zwartwerk en fiscale fraude: de landbouwsector, de textiel- en kledingsector, de bouw en de horeca.

Volgens enkele economen hangt het bestaan van zwartwerk af van de starheid van de formele economie (cf. belastingen, bijdragen, reglementeringen, termijnen, ...). Voor bepaalde diensten klopt dit zonder enige twijfel, hetgeen ook de overheid ertoe aanzet om deze activiteiten uit de grijze zone te halen. Dit geldt echter niet voor alle sectoren. Doorheen de jaren kende onze economie immers een toegenomen flexibiliteit zonder dat het zwartwerk verdween. Het openen van onze grenzen heeft hier allicht toe bijgedragen.

In dit rapport geven we een overzicht van verschillende pistes die gericht zijn op een inschatting van het belang van zwartwerk. Ondanks onze kritische beschouwing, denken we dat het belangrijk is om de kern van de zaak beter af te bakenen en ons te concentreren op specifieke sectoren en op het uitvoeren van enquêtes met de medewerking van de betrokken administraties. De belangrijkste vraag die we ons echter stellen is deze van de politieke wil. De strijd tegen zwartwerk wordt immers, net als deze tegen corruptie, piraterij of de vervuiling, gekenmerkt door een grote afstand tussen woorden en daden.

2. DEFINITIES

2.1 Een veelvoud van fenomenen

Definities en terminologie verwijzen naar een veelvoud van begrippen, met het belangrijke onderscheid tussen legale en illegale activiteiten, en tussen niet gerapporteerde en niet waargenomen activiteiten. Het ontwijken en ontduiken van belastingen, bijdragen, administratieve verplichtingen, maar ook verplichtingen om deel te nemen aan structurenquêtes, zijn dus een deel van bepaalde definities van zwartwerk, en maken ook dat bepaalde informatiebronnen hun beperkingen hebben voor het doel van de identificatie en kwantificering van zwartwerk. Het door elkaar gebruiken van diverse begrippen verklaart waarschijnlijk ook waarom er zoveel verschillende ramingen naast kunnen elkaar bestaan.

Ons rapport sluit af met een globalisatie van de informatie over zwartwerk in macro-economische termen van de nationale rekeningen. Daarom ook dat wij starten bij de meest recente internationale standaard voor macro-economische

statistieken, the 1993 System of National Accounts, die ons helpt om het zwartwerk of de ondergrondse economie te situeren².

Er wordt hierbij het onderscheid gemaakt tussen:

- I. Ondergrondse economie of zwartwerk:
 - a) activiteiten om betaling van inkomsten, BTW of andere taken te vermijden
 - b) activiteiten de betaling van sociale zekerheidsbijdragen te vermijden
 - c) activiteiten om andere wettelijke regels te ontwijken ondermeer m.b.t. minimumloon, arbeidstijden, arbeidsveiligheid,
 - d) activiteiten om andere administratieve verplichtingen te vermijden
- II. Illegale productie:
 - a) productie van goederen en diensten waarvan de productie, verkoop of bezit is verboden
 - b) productie van doorgaans legale activiteiten maar die illegaal worden wanneer zij worden uitgeoefend door niet geautoriseerd personeel
- III. Informeel economie:

Activiteiten die vooral in minder ontwikkelde landen belangrijk zijn en die de productie bevatten van entiteiten met het doel werk en inkomen te verwerven, maar opererend op een doorgaans laag niveau van arbeidsverdeling, organisatie, arbeidsregulering en met arbeidsrelaties die vaak occasioneel, via familiale banden en persoonlijke en sociale relaties tot stand komen, eerder dan door arbeidscontracten. Hun activiteiten kunnen al dan niet ondergronds of al dan niet illegaal zijn.
- IV. Huishoudelijke productie voor eigen gebruik
- V. Economie die door deficiënties van het administratief statistisch apparaat uit het beeld verdwenen, hetzij doordat de entiteiten niet geregistreerd zijn, of omdat hun informatie niet verwerkt is, of omdat zij hun activiteiten onderrapporteren.

2.2 Behoud van een ruime definitie

Wat moet hiervan voorwerp zijn van een indicator over zwartwerk? De informele en huishoudelijke productie en de deficiënties in het meten van de activiteiten in de nationale rekeningen dienen niet het voorwerp te zijn van zo een indicator.

² Het is uiteindelijk ook de basis voor de definities van de OESO en Eurostat.

Oorspronkelijk wenste de Europese Commissie het debat te beperken tot legale activiteiten die weliswaar gebeuren zonder aangifte van het werk aan sociale en fiscale administraties. Zowel de diverse inschattingen die men op macro-economische vlak wenste te maken van het fenomeen, als de vereiste naar exhaustiviteit kunnen dit onderscheid niet ver antwoorden. Ook de theorie en de praktijk van de strijd tegen fraude stoten op de beperkingen van enge definities: men komt steeds vormen tegen die behoren bij de ruimere definitie. Ook F. Schneider verruimt de definitie van schaduwconomie naar alle legale en illegale productie en verhandeling van goederen en diensten, tegen geld of via ruilhandel, en die niet geregistreerd zijn in het nationaal inkomen.

Bovenstaande begrippen leiden tot uiteenlopende metingen van de ondergrondse economie, fiscale en sociale fraude en zwartwerk of informele economie. Toch zijn er argumenten om de uiteenlopende definities in hun samenhang te blijven zien (J. Pacolet, H. Geeroms) omdat fiscale en sociale fraude, ontwijking, informele economie tot zelfs clandestiniteit en criminaliteit elkaar soms raken. Ten slotte impliceert fiscale fraude een nog ruimere definitie dan zwartwerk (dus met inbegrip van ondermeer kapitaalinkomsten), en is beleidsmatig ook ontwijking niet onbelangrijk. Opnieuw kan informatie over het ene nuttig zijn voor informatie over het andere.

In vroegere studies over sociale fraude hebben wij ook steeds een ruime definitie gehanteerd (Pacolet, Geeroms, 1995.) Sociale fraude is daarvan een eerste component. Sociale fraude heet elk misbruik inzake sociale zekerheidsrecht, het arbeidsrecht en de sociale bijstand, waarbij men zich tracht te onttrekken aan de regelgeving en de bijhorende lasten van de overheid. Het omvat het zich onttrekken niet alleen van het betalen aan sociale zekerheidsbijdragen, maar ook aan andere arbeidsreglementering ter bescherming van de werknemers. Hieruit vloeit een informeel en zwart circuit voort van arbeid en inkomens, waarin men fiscale en parafiscale bijdragen wenst te ontwijken of te ontduiken. Daarnaast is ook uitkeringfraude mogelijk. Wij stelden ook voor dit uit te breiden tot sociale ontwijking. Voor de economen, maar misschien ook voor het rechtvaardigheidsgevoel van veel burgers, is het onderscheid tussen ontwijking en ontduiking niet relevant, omdat alle twee resulteren in minder belastbare basis voor de overheid. Ceteris -paribus moet ook alle vormen van fiscale fraude voorwerp uitmaken van de maatstaf van ondergrondse economie. Ook hier kan overwogen worden om naast ontduiking ook ontwijking in beeld te brengen (Pacolet, Geeroms). In het verlengde daarvan wordt in dat referaat finaal ook de sociale en fiscale uitgaven meegenomen, de sociale of fiscale niet-belasting die alle

hetzelfde gevolg hebben, met name minder belastbare basis. Maar ook misbruik van subsidies of sociale uitkeringen heeft hetzelfde negatief effect op de publieke financiën.

3. MACRO-ECONOMISCHE INSCHATTING VAN DE ONDERGRONDSE ECONOMIE

De methoden om zwartwerk te schatten zijn van a) macro-economische aard: monetaire methode, discrepantie analyses (tussen uitgaven en inkomen, bestedingen en productie, officiële en eigenlijke arbeidsmarktgegevens), analyse via latente variabelen (en eventueel modellen); b) micro-economische aard: belastingaangiften, overige administratieve data, micro-observaties en enquêtes. De laatste reeks methodes zijn rechtstreeks, en betreffen eerder micro-observaties. Zij hebben ook de voorkeur van diverse experten. Zij dragen ook onze voorkeur weg, en wij zullen ons in deze studie vooral concentreren op de praktische haalbaarheid (afweging ook van kosten versus rendement, maximale valorisatie van beschikbaar informatiemateriaal). Vooreerst geven wij een aantal theoretische beperkingen in dit en volgend punt en komen wij opnieuw tot de conclusie dat de administratieve methoden en de gedetailleerde sectorale informatie het meest geloofwaardige resultaat zou moeten opleveren. Maar ook bij Schneider lezen wij deze voorkeur voor dit soort van informatie, die helaas niet steeds beschikbaar is. Schneider (2003, Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid, p. 689) stelt dat audits en controle-informatie finaal de beste informatie oplevert, terwijl de nationale rekenaars de voordelen van hun gecombineerde, en ook gedetailleerde werkmethode voorstellen, met inbegrip van gebruik van diverse enquêtegegevens en administratieve gegevens. Het moge duidelijk zijn dat diverse methoden elkaar aanvullen.

Er bestaan verschillende manieren om de ondergrondse economie te meten. Deze kunnen in het algemeen onderverdeeld worden in twee groepen: de eerste, het *hypothetische* of speculatieve type, omvat alle inschattingen die door specialisten en onderzoekers gemaakt kunnen worden op basis van een min of meer verfijnde kennis van de economische en sociale realiteit van een sector, een socioprofessionele groep of een land. De tweede groep omvat verschillende evaluatietechnieken die gestoeld zouden zijn op een wetenschappelijke formulering van hypothesen en een wetenschappelijke methodologie.

Wij denken echter dat de wetenschappelijkheid van deze technieken zich veelal beperkt tot de gehanteerde benaming en jargon en tot de keuze van een inschatting die gebaseerd is op kennis die hen uit de eerste hand goed uitkomt. Daar waar we de terughoudendheid van artsen en notarissen kennen om zich – mild als ze zijn – uit te laten over professionele fouten van collega's, vinden we deze groepsgeest niet terug onder economen. Het is evenwel niet zonder enige aarzeling dat we deze kritiek brengen. Ten eerste ontsnapt onze opvatting over wat als wetenschappelijk en rigoureuus beschouwd mag worden niet aan een zekere subjectiviteit. Het is eveneens koren op de molen voor zij die lachen met voortdurende twisten onder economen over schijnbare details en de spot drijven met hun beperkte capaciteit om een correcte diagnose en gepaste remedies voor werkgelegenheidsproblemen te formuleren.

Economische analyse is gevaarlijk speelgoed. Indien goed toegepast, staat het ons toe om gedragingen te begrijpen, duiding te geven bij het beleid en een stabiele groei te verzekeren. Bij een slechte aanwending, bv. omwille van opportunisme en eigen smaak of gading, kan economische analyse echter aangewend worden om eigen opinies bekrachtigd te zien en kan ze als dam opgeworpen worden tegen bepaalde uitlatingen.

We kunnen twee grote categorieën van methoden onderscheiden om de ondergrondse economie te becijferen. De eerste is van sectoriele aard: ze bekijkt bepaalde activiteiten en specifieke economische sectoren en bouwt meestal voort op enquêtes of gevalstudies. Een algemene inschatting van de ondergrondse economie kan vervolgens bekomen worden door verschillende bevindingen uit deze studies te aggregeren. We gaan dieper in op deze methoden in de volgende paragrafen.

De tweede categorie omvat methoden die het relatieve belang van de ganse ondergrondse economie proberen te vatten in één enkel cijfer. Deze methoden, die eerder als algemeen en indirect beschouwd kunnen worden, gaan uit van het aanlokkelijke idee dat ondergrondse activiteiten sporen nalaten. Het zou dan ook volstaan om deze sporen te ontdekken, deze te volgen en ons te laten leiden tot het fenomeen dat we willen meten.

De vraag is uiteraard welke deze sporen wel kunnen zijn die achtergelaten zouden worden bij het gros van de ondergrondse activiteiten? Welnu, tal van ondergrondse activiteiten hebben als kenmerk dat betalingen doorgevoerd worden in contanten, en wel met coupures van een hoge waarde. We weten ook dat verborgen ontvangsten wel eens uitgaven met zich mee kunnen brengen die wel zichtbaar zijn. Externe tekenen van rijkdom kunnen voor de fiscus dan ook een zicht geven op de levenswijze van de belastingsplichtige. Indien we ervan uit gaan dat de ondergrondse economie veroorzaakt

wordt door een amalgaam van meetbare indicatoren, kunnen we tenslotte ook stellen dat het dan ook mogelijk moet zijn om op basis van deze indicatoren een maatstaf te ontwikkelen die het relatieve belang van de ondergrondse economie kan vatten.

In wat volgt zullen we dan ook de drie meest courante *algemene* benaderingen toelichten die respectievelijk gebaseerd zijn op monetaire aggregaten (cf. de wijze van betaling), gegevens uit de nationale rekeningen (cf. de uitgaven) en op indicatoren die de aanwezigheid van ondergrondse activiteiten trachten te vatten.

3.1 De monetaire benadering

Het is niet alleen in films dat betalingen van losgeld, het overhandigen van smeergeld en de verkoop van gestolen goederen of van drugs geregeld worden met het obligate attachékoffertje dat gevuld is met stapeltjes van zorgvuldig geordende bankbiljetten. Alle bevragingen over zwartwerk, drugstrafiek en fiscale fraude geven aan dat de betalingen (klein of groot, risicovol of zonder gevaar) uitgevoerd worden met bankbiljetten. In de Verenigde Staten overweegt men trouwens sterk om alle coupures van meer dan 50 USD af te schaffen. Op deze manier hopen de autoriteiten immers op een doelmatige bestrijding van de criminaliteit. Ook de autoriteiten in Frankfurt hebben lang getwijfeld aan het al dan niet invoeren van een coupure van 1000 euro omwille van dezelfde redenen.

Het is dan ook deze vaststelling die aan de basis ligt van de *monetaire* aanpak. Deze methode is trouwens het meest wijdverbreid om de omvang van de ondergrondse economie te becijferen, zowel op het vlak van het aantal studies terzake als op het vlak van de mate waarin de gehanteerde statistische technieken gesofisticeerd zijn.

Toegepast en getest in een zeer groot aantal landen, levert deze aanpak een becijfering van de ondergrondse economie op tussen de 6% en de 23% van het BNP. De belangrijkste verschillen tussen (en binnen) landen zijn daarbij te wijten aan zeer uiteenlopende berekeningswijzen, aan verschillen in de jaren die men in beschouwing neemt, maar vooral ook aan de instabiliteit van deze methodes. Er zijn dan ook auteurs die het aandurven dit te erkennen, al gebeurt dit vaker *off the record* dan in hun gepubliceerde studies.

Er bestaan twee soorten monetaire methoden. Het eerste type steunt op de evolutie van de verhouding tussen het aanhouden van chartaal geld en zichtrekeningen. Een plotse groei van de ondergrondse economie moet immers een wijziging van deze verhouding tot gevolg hebben. Ondergrondse transacties worden namelijk vaak in biljetten betaald om te

ontsnappen aan elke vorm van controle, waardoor deze verhouding toeneemt. Onze economie kent echter ook andere ontwikkelingen zoals het toenemend gebruik van cheques en kredietkaarten, hetgeen op zich weer zorgt voor een daling van deze verhouding. De methodologische moeilijkheid bestaat erin het onderscheid te maken tussen deze twee bewegingen: een veronderstelde groei van de ondergrondse economie enerzijds en de vastgestelde ontwikkeling van monetaire technieken en in het bijzonder van elektronisch geld anderzijds.

Bij de toepassing van deze techniek kiest men voor een referentieperiode waarin men de omvang van de ondergrondse economie als verwaarloosbaar beschouwt (bv. de periode 1937-1941 in de VS). De waargenomen verhouding tussen het aangehouden chartaal geld en de omvang van de zichtrekeningen in deze periode wordt dan als referentiepunt genomen, waardoor een eenvoudige regel van drie volstaat om het ondergrondse BNP te berekenen. Veronderstellen we bijvoorbeeld dat de referentieverhouding gelijk is aan 1, terwijl deze 1,5 bedraagt in 1988. Dit betekent dat een derde van de aangehouden chartale middelen in 1988 aangewend werden voor ondergrondse transacties. Vertrekkende van de verhouding tussen het beschikbare chartale geld en het nationaal product kan men vervolgens het officiële BNP en het ondergrondse BNP afleiden. Men heeft deze methode ook uitgebreid door fiscale variabelen op te nemen. Hierbij gaat men ervan uit dat een toename van de fiscaliteit een belangrijke determinant is van de ondergrondse economie. Men probeert daarbij dan ook in te schatten welke hoeveelheid chartaal geld aangehouden zou worden bij een ongewijzigde fiscale druk.

Een tweede type methode baseert zich op de verhouding tussen de geldhoeveelheid en de totale omvang aan transacties in de economie. Ook hier becijfert men deze verhouding – ook wel eens de omloopsnelheid van het geld genaamd – voor een referentiejaar waarin men de ondergrondse economie als onbestaande beschouwt. Op basis van de geldhoeveelheid in de daaropvolgende jaren kan vervolgens het totaal aan transacties – ondergronds en officieel – ingeschat worden. Het volstaat daarbij om de gekende omvang aan transacties in de economie af te trekken van de geschatte waarde op basis van de geldhoeveelheid, om zo de waarde van de ondergrondse economie af te leiden.

Deze twee methoden zijn vooral aantrekkelijk omdat de omvang van de ondergrondse economie becijferd kan worden op basis van beschikbare cijfergegevens en van gangbare statistische methoden. Voor de leek lijken deze cijfers echter wel eens afkomstig te zijn uit een zwarte doos, of zelfs uit de zwarte hoed van een goochelaar. De voornaamste zwakte van deze methode zit echter in de veronderstelling dat slechts enkele factoren een effect kunnen hebben op de mate waarin chartaal geld aangehouden wordt en op de groei van

de transacties, zowel officieel als ondergronds. Daardoor verwaarlozen ze elementen zoals wijzigingen in het gebruik van chartaal geld en van zichtrekeningen, de invoering van nieuwe betaalmiddelen, prijsfluctuaties, intrestvoeten en de evolutie van het risico dat men koppelt aan het bewaren van chartaal geld.

Er bestaat uiteraard een verband tussen deze verschillende factoren en het aanhouden van chartaal geld, maar dit is zeer volatiel. Dit verklaart allicht de instabiliteit van schattingen van de ondergrondse economie die gebaseerd zijn op deze monetaire kencijfers. Deze schattingen zijn immers zeer gevoelig voor de keuze van het monetaire kencijfer, het referentiejaar, de bestudeerde periode en de gehanteerde statistische methoden. Voor de Verenigde staten bijvoorbeeld schommelen de gepubliceerde resultaten tussen 2,4% en 22% van het BNP en dit alleen al voor het jaar 1976.

In 1986 hadden de Amerikaanse gezinnen minder dan 15% van het geheel aan chartaal geld in handen. Dit wordt immers over de hele wereld door ontelbare personen benut. In de meeste andere landen doet deze situatie zich echter niet voor. Maar zelfs indien de uitgangshypothese dat betalingen van ondergrondse activiteiten het vaakst in speciën verricht worden empirisch blijkt te kloppen, zorgt deze schattingsmethode voor problemen die nog niet opgelost zijn. We merken ten slotte ook op dat we hierbij het geheel aan onregelmatige activiteiten aan het inschatten zijn die uitgevoerd worden met chartaal geld. Het sluit echter een aantal *non-profit* activiteiten uit, alsook uitwisselingen in natura.

Een van de meeste aantrekkelijke eigenschappen van de monetaire methode ligt echter niet zozeer in een precieze inschatting van de ondergrondse economie, maar in de mogelijkheid om een tijdreeks terzake op te stellen. Deze methode staat ons dus niet alleen toe om te becijferen wat de omvang van de ondergrondse economie vandaag is, maar geeft ook de mogelijkheid om een beeld te vormen van de evolutie in de loop van de afgelopen decennia. Voorzichtigheid is hier echter geboden: deze tijdreeksen weerspiegelen immers veeleer een wijziging van de fiscale druk of van bepaalde monetaire kencijfers dan de hypothetische ontwikkeling van de ondergrondse economie.

3.2 Divergentie tussen statistische reeksen

In het algemeen aarzelen mensen minder om een blik te gunnen op hun uitgaven dan op hun inkomsten. Slechts weinigen, en daarbij vooral zelfstandigen, houden ervan om hun inkomsten kenbaar te maken, als was iedereen – ouder of vriend – een geheim agent van de fiscus. Uitgaven worden daarentegen zelden verstoep en vormen veeleer een bron van

prestige. Dit verschil in perceptie vinden we ook terug bij de schatting van het nationaal product, waarbij schattingen op basis van inkomsten over het algemeen minder betrouwbaar en kleiner zijn dan schattingen die gebaseerd zijn op de som van de uitgaven (cf. consumptie, investeringen, voorraadwijzigingen, saldo van de betalingsbalans, ...). Het verschil tussen deze twee schattingsmethoden wordt dan ook in een groeiend aantal publicaties gebruikt om de omvang van de ondergrondse economie te becijferen.

Een gelijkaardige aanpak bestaat in het vergelijken van het nationaal product, berekend volgens de bestedingen – hetgeen als een goede indicator voor reële ontvangsten in een bepaald jaar beschouwd kan worden – en het geheel aan ontvangsten die aangegeven worden bij de fiscus. Het verschil tussen deze twee aggregaten geeft een goede indicatie van de omvang van activiteiten waarvan de ontvangsten traditioneel onttrokken worden aan de nationale rekeningen en de belastingen.

Het hoeft geen betoog dat de validiteit van deze methoden, die gebaseerd zijn op verschillen tussen alternatieve manieren om ontvangsten te schatten, afhankelijk is van de nauwkeurigheid waarmee de verschillende rubrieken van de nationale rekeningen geïnterpreteerd worden. Een belangrijke voorwaarde die hierbij vaak niet vervuld is, is de onafhankelijkheid tussen de manieren van informatievergaring. Het valt immers vaak voor dat voor bepaalde rubrieken, zowel bij de bestedingsoptiek als bij de ontvangstenoptiek, dezelfde fiscale bronnen gebruikt worden. Om deze onafhankelijkheid te verzekeren zou men moeten voortbouwen op regelmatige gezinsenquêtes.

Nemen we bijvoorbeeld de honoraria van advocaten. Zowel bij het gebruik van de rubriek 'ontvangsten van advocaten' (vanuit de ontvangstenoptiek) als bij de rubriek 'juridische kosten' (vanuit de bestedingsoptiek) doet men in wezen een beroep op hetzelfde bronmateriaal: de ontvangsten die advocaten declareren bij de fiscus. Men kan uit deze cijfers dan ook geen informatie afleiden over de niet aangegeven activiteiten van advocaten. Er is dan ook een enquête vereist bij het cliënteel van advocaten, zowel gezinnen als bedrijven, om een betrouwbare schatting te bekomen van de reële omvang van hun ontvangsten.

3.3 Indices voor de inschatting van ondergrondse activiteiten

De manier waarop indicatoren voor de meting van ondergrondse activiteiten gehanteerd worden geeft een beeld van bepaalde praktijken in de sociale wetenschappen die te denken geven bij de argumentatie dat het doel de middelen zou heiligen. Het doel is hier

de opstellen van een internationale rangschikking van de relatieve omvang van de ondergrondse economie – een rangschikking waarvan het mediatieke en politieke karakter zich laat raden. De middelen zijn bedenkelijke methodologische ingrepen die men als voldoende geoorloofd beschouwt. Het idee is eenvoudig. Men veronderstelt dat de ondergrondse economie veroorzaakt wordt door een aantal kwantificeerbare variabelen zoals de omvang van de directe belastingen, het belang van regelgevingen allerhande, de werkloosheidsgraad en de fiscale ethos. Deze laatste variabele wordt verkregen met behulp van enquêtes waarin men peilt naar de opinie terzake. Wanneer we de waarden van deze variabelen aggregeren, bekommen we voor elk land een indicator die het belang van de ondergrondse economie voorstelt. Om enige geloofwaardigheid te geven aan deze cijfers, ijkt men deze resultaten aan schattingen die men voor twee landen uitgevoerd heeft op basis van de monetaire aanpak. Met andere woorden, een methode die vergelijkbaar is met het opstellen van een schaal van centigraden voor de meting van de temperatuur.

Door middel van deze « methode van de latente variabelen³ », worden wijd verbreide classificaties opgesteld. Voor de leek: een dergelijke classificatie is allerm minst geloofwaardig. Het stelt gerust en verrast. Verwachten we niet dat we Zweden en Japan, schoolvoorbeelden van deugdzaamheid, zich achteraan de lijst bevinden en dat België en Italië aan kop staan? Deze rangschikkingen kennen immers een toenemend gebruik sinds de publicatie in talloze magazines, waaronder het respectabele *The Economist*. De geldigheid van deze rangschikking steunt echter maar op de veronderstellingen die aan de basis liggen van haar constructie: positieve correlaties tussen het belang van de ondergrondse economie enerzijds en de fiscale druk, de werkloosheid, het gewicht van de regelgeving aan de andere kant. Geen enkele van deze veronderstellingen werd echter nauwgezet afgetoetst. Het verband tussen de ondergrondse economie en de fiscale ethos mag dan wel aannemelijk zijn, het probleem zit hier dan weer in de meetbaarheid van deze variabele.

De auteurs van deze studie, twee Duitse economen, merken overigens op dat ze niet eens kunnen garanderen of ze hierbij wel de ondergrondse economie meten. De latente variabele die ze schatten zou immers ook op een andere manier geïnterpreteerd kunnen worden. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat ze in feite de uitbouw van de verzorgingsstaat meten⁴.

³ Schneider (2006).

⁴ Helberger et Knepel (1988).

Andere, minder ambitieuze, auteurs hebben zich dan weer geconcentreerd op variabelen die wel observeerbaar zijn, waarbij ze van oordeel zijn dat deze samenhangen met de groei van de productie, zoals de elektriciteitsproductie. Minder ambitieus, maar evenzeer betwistbaar.

3.4 Wie teveel hooi op zijn vork neemt...

De grootste tekortkoming van de *algemene* methoden die we zonet bekeken hebben ligt in het feit dat ze een te complexe en te veelzijdige realiteit willen vatten. De enige methode die aan deze tekortkoming kan ontsnappen is deze van de divergentie tussen statistische reeksen – en dit uiteraard maar wanneer deze zeer nauwkeurig toegepast wordt.

Hoe kunnen we, zelfs maar met benadering, hopen op een nauwkeurige meting van een sterk gevarieerd geheel met onder meer het eigen verbruik van de landbouwers, de fiscale fraude van de vrije beroepen, drugstrafieken, illegale immigratie, kleine baantjes in het zwart en de georganiseerde sociale fraude? Deze benadering komt dan ook onder druk te staan. Nog moeilijker wordt het wanneer men een dergelijk amalgaam wil verklaren aan de hand van enkele factoren zoals de fiscale druk, de fiscale ethos, de mate van reglementering en de voorkeur voor chartaal geld.

Wat is er immers gemeenschappelijk aan de beweegredenen van een kleine zakkenroller en die van een grote fraudeur en tussen die van een illegale immigrant en die van een drugsbaron? Uiteraard situeren ze zich allen in de ondergrondse economie, maar dat is allicht hun enige gemeenschappelijke kenmerk. We denken daarom ook dat de verschillende ondergrondse activiteiten beter apart bestudeerd, ingeschat en verklaard worden om ze dan desnoods op het einde van de rit op te tellen. Zodanig kan men zich toch een beeld vormen over het algemene gewicht van de ondergrondse economie.

4. ZWARTWERK

Het meten van de omvang van het zwartwerk is niet alleen een academische bezigheid. Die omvang, meestal uitgedrukt in voltijds equivalenten of als percentage van het totaal aantal arbeidskrachten, geeft aanleiding tot tal van interpretaties en toepassingen, en dit niet altijd ter goeder trouw. Indien het cijfer hoog is kan het bijvoorbeeld gebruikt worden om de eventuele ernst van een recessie te minimaliseren. De vergelijking die dan ook onophoudelijk herhaald, maar zelden geverifieerd wordt is dan ook dat de meerderheid van de zwartwerkers werklozen zijn met een uitkering. Toch kunnen niet alle problemen

inzake werkloosheid en het deficit van de sociale zekerheid opgelost worden in één enkele stap. Het is dus interessant om het belang van het zwartwerk in te schatten en het profiel op te tekenen van zij die het uitoefenen.

Er bestaan meerdere schattingsmethoden van dit fenomeen. Ten eerste is er de *indirecte* methode – vooral toegepast in Italië – waarbij de huidige activiteitsgraad vergeleken wordt met deze in andere landen of in andere periodes. Deze vergelijking wordt soms aangevuld met enquêteresultaten, waarbij men wil nagaan of de geregistreerde inactiviteit in de officiële statistieken wel overeenkomt met een reële inactiviteit en niet met een ondergrondse *inactiviteit*. Deze methode gaat er evenwel van uit dat er een *referentie-activiteitsgraad* bestaat die voldoende nauwkeurig geschat kan worden. Aan de hand van deze methode werd berekend dat één op zes Italianen in het zwart zou werken.

Naast deze nationale studies worden ook lokale en regionale bevestigingen uitgevoerd in bepaalde *verdachte* regio's, zoals Piëmonte en Emilië-Romagne in Italië, de regio Valencia in Spanje en het zuiden van Frankrijk. Deze enquêtes zijn vrij gedetailleerd en verlenen een schat aan informatie over de participatiegraad, de branche van de activiteit, de arbeidsomstandigheden en de beweegredenen. Spijtig genoeg laten ze geen extrapolatie toe naar het nationale niveau.

Ter illustratie citeren we een studie (Ybarra (1989)) die gewijd is aan de productie van schoenen, kledij en speelgoed in de provincie Alicante. De ondergrondse economie omvat er respectievelijk 33%, 43% en 37% van de productie van deze drie goederen. In termen van tewerkstelling is het aandeel zwartwerk nog belangrijker: 55%, 39% en 45% van de totale beroepsbevolking. De tewerkstelling in deze drie takken bestaat vooral uit vrouwen die thuis werken. De arbeidsomstandigheden zijn middelmatig, hetgeen te verklaren valt door een gebrek aan alternatieven. De inkomsten uit zwartwerk bedragen bijna een derde van de totale middelen van de gezinnen.

Bij een derde schattingsmethode wordt de participatiegraad aan zwartwerk ingeschat met behulp van een survey op het nationale niveau. Deze methode geeft de omvang van het zwartwerk weer als een percentage van de totale beroepsbevolking en stelt ons in staat om een profiel op te stellen van de zwartwerker. Zo gebruikt men deze methode in Noorwegen. Uit een representatieve steekproef van 900 personen⁵ hebben daar 20% van de respondenten toegegeven dat ze in het zwart gewerkt hebben, terwijl 29% bekende diensten in het zwart aangeschaft te hebben. In Spanje heeft de minister van economie en

⁵ Isachsen *et al.* (1982).

financiën in 1985 een survey laten uitvoeren bij bijna 65 000 personen. Daaruit blijkt dat 22% van de beroepsbevolking in het zwart werkt, met 31% in de landbouw, 16% in de industrie en 23% in de dienstensector. In België, tot slot, bekomt men een participatiegraad aan zwartwerk van 26%, op basis van een aselechte steekproef van 1200 personen. Bovendien erkent 28% van de bevroegde personen een beroep gedaan te hebben op zwartwerk (Ginsburgh *et al.* (1987)).

Een gedetailleerde analyse van deze enquête geeft aan dat het cijfer van 26% met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd moet worden. In feite verenigt ze een reeks van toestanden, gaande van een voltijdse zwartwerker (wat tamelijk zeldzaam is) tot een student die enkele uurtjes in het zwart iets bijverdiend heeft. Zij die toegaven in het zwart gewerkt te hebben deden dit gemiddeld vier uur per week, wat neerkomt op minder dan 6% van de reguliere tewerkstelling. Deze 6% komt neer op ongeveer 300 000 voltijdse equivalenten – een cijfer dat vaak verschijnt in de Belgische pers. Dit betekent echter geenszins dat het hier gaat om 300 000 voltijdse zwartwerkers. Diezelfde opmerking geldt ook voor Noorwegen, maar dan weer niet voor Spanje, waar veel mensen geen andere keuze hebben.

We moeten dus het onderscheid maken tussen twee soorten zwartwerkers. Ten eerste hebben we de *cumulard*, die een job in het zwart combineert met een reguliere job of met een toestand als werkloze, gepensioneerde of student ten laste. Deze groep werkt maar op deeltijdse basis in het zwart. Ze bouwen bovendien sociale rechten op vanuit hun reguliere activiteiten, in tegenstelling tot voltijdse zwartwerkers. Tot deze laatste groep behoren onder meer illegalen en mensen die in de marginaliteit beland zijn en zich niet kunnen of niet willen integreren in ons arbeidsbestel met de bijhorende sociale bescherming. We vinden deze arbeiders vooral op werven en in clandestiene ateliers. In de noordelijke landen ligt vooral het aandeel *cumulards* zeer hoog, terwijl het georganiseerde zwartwerk frequenter voorkomt in Italië en Spanje, en in mindere mate ook in Frankrijk.⁶

Een andere methode steunt op administratieve gegevens. Net zoals bij de fiscale fraude kunnen controlestatistieken van de sociale inspectiediensten en de fiscale administratie ons in staat stellen om een deel van het zwartwerk in kaart te brengen. Het achterliggende principe is het eenvoudigweg extrapoleren van de controlegegevens naar de totale economie. De representativiteit van deze controlegegevens blijft evenwel een delicaat

⁶ Een haalbaarheidsstudie over directe bevestigingen werd uitgevoerd op vraag van de Europese Commissie (TNS Infratest *et al.*, 2006).

vraagstuk. In een recente studie schatten Pacolet et Marchal (2003) op deze manier dat de sociale fraude in België minstens 6,8% bedroeg van de gesalarieerde tewerkstelling in 1995, waarvan 0,8% wordt geregulariseerd bij de controles.

Tot slot staan we stil bij een methode die gebaseerd is op de uitgaven van de gezinnen. Deze methode wordt soms aangewend daar waar gegevens omtrent het huishoudbudget van goede kwaliteit zijn. Bij deze methode worden ontvangsten en consumptieuitgaven die men aangeeft in een huishoudbudgetenquête vergeleken. Het wordt daarbij interessant wanneer we zouden vaststellen dat een bepaalde categorie van gezinnen, zoals bijvoorbeeld de zelfstandigen, lagere inkomens aangeven dan hun consumptieniveau. Deze methode werd onder meer uitgevoerd in het Verenigd Koninkrijk, in Zweden en in Finland en geeft bij verschillende studies [Pissarides et Weber (1989), Johanssen (2000), Ergstrom et Holmlund (2006)] een vrij omvangrijk beeld van fraude bij zelfstandigen. Zo komen Ergstrom en Holmlund tot de bevinding dat Zweedse zelfstandigen slechts 70% van hun inkomsten aangeven. Faye (2006) heeft deze methode toegepast voor België, maar vindt geen enkel significant resultaat. We vermelden twee redenen om dit te verklaren. Ten eerste kan het zijn dat werknemers in dezelfde mate frauderen als zelfstandigen – het gaat hier immers om een comparatieve methode. Ten tweede is het waarschijnlijk dat de Belgen in de huishoudbudgetenquêtes een inkomen opgeven dat eerder aansluit bij hun reële inkomen dan bij het inkomen dat ze aangeven bij de fiscus.

5. ADMINISTRATIEVE INFORMATIE BIJ DE CONTROLE-INSTANTIES

Aangezien wij zowel de sociale als fiscale fraude willen in beeld brengen, niet alleen zwartwerk maar alle ontdoken inkomens, bij alle beroepsgroepen en economische agenten, is een ruime reeks van administratieve bronnen aan te spreken. Ook nieuwe instanties zien het licht. Vooreerst schetsen wij deze uitdeinende reeks van instanties en registratie-instrumenten die zij ontwikkelen en vervolgens geven wij een overzicht van het soort van informatie dat beschikbaar komt.

5.1 Controle-instanties en evolutie van het beleid terzake

Het doel van onze opdracht was niet een evaluatie te maken van de strijd tegen de fraude en de doeltreffendheid daarvan. Toch constateren wij dat er een grote reeks van controle-

instanties bestaan, en vooral dat zij zich beter en beter equiperen om ook de strijd tegen de fraude te verbeteren.

Voorheen hebben wij reeds (Pacolet, Marchal, 2002 en 2003) een eerste inschatting gemaakt van de administratieve informatie (en expert opinie) beschikbaar bij de administraties van de Inspectie van sociale wetten, de sociale inspectie, de RSZ-inspectie, de RVA, om een raming te maken van de niet aangegeven gesalarieerde tewerkstelling. Sindsdien is via het gecoördineerde optreden van eerst de Colutril en nu de SIOD deze informatie verder gegroepeerd en geanalyseerd. Bij het ter perse gaan van dit rapport zou ook het eerste jaarverslag van de SIOD beschikbaar komen. In ons rapport proberen wij een iets lager tijdsperspectief te behouden en te analyseren.

Wij hebben deze informatie thans aangevuld tot de RSVZ, die merkwaardigerwijze geen deel uitmaakt van de SIOD-registraties.

Een twee belangrijke uitbreiding in dit rapport is ook bij de fiscale administraties na te gaan welke informatie bruikbaar is om de omvang van fraude en zwartwerk te ramen.

Ten derde dienen de gewestelijke inspecties vermeld te worden.

Naast het toegenomen controleapparaat, en hun geïntensifieerde wijze van werken en samenwerken (alhoewel hier naar onze smaak toch meer zou moeten mogelijk zijn), is België meer en meer uitgebouwd met een performante informatisering van de administratie. Te vermelden zijn: de Kruispuntbank van de sociale zekerheid, DIMONA, DMFA, de KBO-kruispuntbank van de ondernemingen, MERI en de 'Informatie- en Analysecentrum Mensensmokkel en Mensenhandel IAMM', en meer recentelijk GOTOT-In en GOTOT-Out voor grensoverschrijdende tewerkstelling, Genesis kadaster van de onderzoeken van de sociale inspecties, OASIS databank voor systematische risicoanalyse bij de sociale inspecties, LIMOSA -databank van buitenlandse activiteiten in België. In de fiscale administratie is de automatisering van recentere datum en worden nog diverse problemen gesignaleerd.

Wanneer in het verleden een zekere terughoudendheid bestond om de administratieve informatie ook bruikbaar te maken voor de inschatting van de omvang van de fraude is dit meer en meer aan het wijzigen. Vooreerst hebben de diensten het operationele belang ingezien om aan data-mining te doen en op basis hiervan hun controles meer gericht en efficiënt te maken. Daarenboven hebben zij zelf een steeds grotere verantwoordingsplicht zodat zij ook moeten aantonen welke middelen ingezet worden, en welk resultaat dit oplevert.

5.2 Welke informatie is beschikbaar en wat leert zij ons?

Informatie over controleapparaat, controle-inspanningen, pakkans, vaststellingen van inbreuken en fraude, fraudeomvang, regularisaties, boetes, en handhaving zijn meer en meer beschikbaar, en ook meer en meer gedetailleerd beschikbaar naar sector en regio. De interpretatie is niet altijd eenduidig, maar dat is misschien inherent aan elke nieuwe statistiek. Bij de fiscale inspectie is de informatie hierover daarenboven minder publiek beschikbaar.

Er is effectief een toegenomen omkadering van het controlepersoneel, maar minder dan men zich zou wensen; er is ook een intensievere samenwerking en een groter deel van de acties worden gezamenlijk ondernomen. De pakkans gemeten naar aantal gecontroleerde ondernemingen lijkt niet toegenomen. Het zou kunnen dat men selectiever tewerk gaat en vooral controleert waar de kans groot is dat men misbruiken zal constateren. Toch blijven persistent dezelfde sectoren voorkomen in de lijst van risicosectoren, en de concentratie van de controleactiviteiten op die sectoren kan tot gevolg hebben dat andere sectoren niet meer gecontroleerd worden.

Samenhangend met het inschatten van de omvang van de fraude is het verder vervolgingsbeleid, via penale weg of administratief, van belang. Te lage boeten en vervolging, samen met een te lage pakkans kunnen de doelmatigheid van de controle blijven inperken. Maar ook de controle-instanties zijn zelf verantwoordelijk om de fraude realistisch in te schatten, zodat op basis daarvan ook een doelmatig handhavingsbeleid kan gevoerd worden waar de vervolging verhoudingsgewijs is en voldoende afschrikkend.

Op het vlak van de inschatting van de omvang van de fraude is er beperkte data-uitwisseling, zowel op het micro- vlak van het operationele als op het meso-vlak van het analytische. De samenwerking staat duidelijk nog in de kinderschoenen, om niet te zeggen is soms nog embryonaal.

Op het analytische vlak is er maar een beperkte samenwerking en uitwisseling van individuele en geaggregeerde informatie tussen de sociale inspecties, de RSVZ (zit niet in de SIOD) en de fiscale administraties. Voor het meten van de omvang van de fraude is er ook geen uitwisseling van informatie met de nationale rekenaars, die theoretisch een belangrijke rol hebben in het exhaustief inschatten van de fraude.

Opmerkelijk was ook dat wanneer de nationale rekeningen een groot deel van de fraude signaleren bij het inkomen van de zelfstandigen, dat de inspectiedienst daarvan minder

uitgebouwd is, en niet als eerste taak heeft de omvang van het aangegeven inkomen in te schatten. De RSVZ ziet als eerste opdracht het toezien op de verzekering, en het vrijwaren van de rechten daaruit van de verzekerden, een (overigens legitieme) ingesteldheid van het vrijwaren van de rechten van de aangeslotenen die wij voordien ook aantreffen bij de sociale inspectiediensten van de gesalarieerden. De controle van het inkomen en dus de mogelijke omvang van de fraude situeert zij bij de fiscale inspecties. Georganiseerde samenwerking met deze diensten op het vlak van de fraudebestrijding is overigens niet duidelijk aanwezig. Ook op het vlak van de schijnzelfstandigen, en problematiek waar de RSVZ raakt aan de gesalarieerde, is het onduidelijk waar de verantwoordelijkheden liggen en wie moet initiatief nemen om hieraan te remediëren.

6. VAN ADMINISTRATIEVE INFORMATIE NAAR NATIONALE REKENINGEN

6.1 Huidige ramingen van de nationale rekeningen

De nationale rekenaars (de opstellers van de nationale rekeningen) hebben zowel in theorie als in de praktijk een belangrijke opdracht om de omvang van het zwartwerk in te schatten. Theoretisch moeten zij immers het nationaal inkomen exhaustief schatten, met inbegrip van diverse vormen van economische activiteiten die niet altijd zo formeel georganiseerd zijn; een deel van huishoudelijke productie wordt wel ingeschat, een deel van criminele activiteiten (definitie kan soms verschillen van land tot land), en de niet-geregistreerde activiteiten. Praktisch hebben in de EU de nationale rekeningen een belangrijke rol omdat het BBP de basis vormt voor de bijdragebetaling aan de EU begroting. Het is als het ware de collectieve belastingaangifte van een land, waarbij Eurostat er nauwgezet op toeziet dat deze 'aangifte' exhaustief is. Zowel de UNECE⁷ als Eurostat hebben de jongste jaren de nationale rekenaars doorgelicht op het vlak van de werkwijzen die zij hanteren om tot hun cijfers te komen. België die zijn methode in 1997 nauwkeurig documenteerde heeft hier overigens een goede waardering gekregen, en dit is ook de waardering die wij in ons rapport zelf hebben voor de kwaliteiten die nationale rekeningen hebben. Zij voorzien niet alleen in een confrontatie van uiteenlopende informatiebronnen maar ook drie berekeningswijzen (op basis van productie, inkomen en bestedingen) die een sluitende 'raming' moet opleveren van het nationaal inkomen. Voldoende controlemogelijkheden zouden moeten aanwezig zijn om betrouwbare cijfers

⁷ United Nations Economic Commission for Europe

te bekomen. Tevens zijn deze macro-economische statistieken opgebouwd op basis van sectorale en micro-informatie zodat de controles en correcties op een zeer gedetailleerd niveau mogelijk zijn. Zowel administratieve als steekproefgegevens worden gehanteerd door de nationale rekenaars.

Wanneer uiteenlopende regionale en sectoriele verschillen kunnen optreden in de fraude, is het juist dit gedetailleerde niveau dat aantrekkelijk is om een nauwkeurige raming te maken van de fraude.

6.2 Verbeteringsmogelijkheden via valorisatie van bestaande enquêtes en informatie

Bij het 'meten van het onmeetbare' spreekt het voor zich dat additionele informatiebronnen verder dienen gevaloriseerd te worden. Hierbij dient het onderscheid gemaakt te worden tussen exploitatie van bestaande enquêtes, en de organisatie van nieuwe ad hoc enquêtes. Voor bestaande enquêtes leren buitenlandse studies, maar ook de praktijk van sommige statistische diensten, dat de arbeidskrachtentelling (o.m. Nederland OSA en Italië ISTAT) en de huishoudbudgetenquête een bron van informatie kan zijn. Het gebruik voor de verificatie van zwartwerk, kan overigens ook de tekortkomingen van de bestaande enquêtes aan het licht brengen.

De nationale rekeningen zijn niet alleen een belangrijke informatiebron op het vlak van gemonetariseerde grootheden, maar ook de reële informatie van arbeidsrekeningen (labour accounts) zijn een belangrijke grootheid. Fraudepercentages in bestedingen of in toegevoegde waarde kunnen vertaald worden naar tewerkstelling. De betrouwbaarheid is opnieuw afhankelijk van administratieve of enquêtegegevens.

Niet alleen is er een toenemend gebruik van enquêtemateriaal en ad hoc studies door de nationale rekenaars om hun ramingen te verfijnen, maar ook wordt er vooruitgang geboekt op het vlak van de valorisatie van deze enquêtes voor de inschatting van meer specifiek het zwartwerk.

Data-mining, zoals die in toenemende mate door de sociale en fiscale controleurs wordt uitgevoerd, kan bijdragen om de kans op fraude en de omvang van de fraude beter in te schatten. Het zijn twee parameters die onmiddellijke operationele betekenis hebben voor de controleurs om enerzijds de risicosectoren, bedrijven en personen te identificeren en meer gerichte controles uit te oefenen,

maar anderzijds ook om zich een idee te vormen van de omvang van het de recupereren volume aan ontdoken belastingen en bijdragen, en om ook het handhavingsbeleid (boetes) hierop af te stemmen. Het zijn tegelijk ook de twee parameters die men moet kennen om de omvang van zwartwerk en fraude statistisch in te schatten. Het feit dat deze verificaties ook permanent dienen te gebeuren, of regelmatig geactualiseerd, maakt zij bij uitstek geschikt voor het jaar op jaar meten van dit fenomeen in de nationale rekeningen.

In de lijn van een aantal Europese studies, en ook in de lijn van wat de Europese Commissie zelf van plan is, is een expliciete bevraging van de huishoudens omtrent hun gebruik van zwartwerk en hun aanbod van zwartwerk, wenselijk. België heeft hiertoe ook zelf reeds de beslissing genomen, en wenst dit ook zeer grondig te doen⁸. Er zijn nog twee andere soorten enquêtes mogelijk, met name bij het bedrijfsleven zelf, en een expliciete bevraging bij de inspecteurs. Het zijn methoden die ook hun relevantie hebben voor de controle instanties zelf. Er is dan ook een grote synergie denkbaar tussen de behoeften van de nationale rekenaars en de controle instanties.

7. WAT LEVERT DIT AAN RAMINGEN OP?

In de mate van het mogelijke hebben wij doorheen dit project nota genomen van elementen om de bestaande schattingen, en de controversie die daarrond bestond uit te klaren. Sinds ons eigen onderzoek terzake einde jaren negentig, en de gedetailleerde raming en rapportering terzake van de nationale rekenaars, zijn geen bruikbare globale nieuwe cijfers ter beschikking gekomen. Nieuwe internationale ramingen blijven België situeren bij de hoge fraudelanden. De onderzoeksmiddelen lieten niet toe een nieuwe schatting te maken. Het zou ook in tegenstrijd zijn met de complexe methodologie die wij voorstaan om uit deze impasse te geraken. Wel wordt van dit adviesrapport gebruik gemaakt om de parameters waarvan gebruik zou kunnen gemaakt worden te identificeren, wat specifiek beschikbaar is voor welke sectoren of componenten van het zwartwerkfenomeen, en wat de impact is van deze informatie op de huidige ramingen.

⁸ Project SUBLEC Survey Black Economy van de POD Wetenschapsbeleid en FOD Sociale Zekerheid

De zoektocht naar een eenduidige indicator heeft te maken met zowel de definitie van zwartwerk als de opgelegde methodiek om tot een raming te komen. De problematiek in België van uiteenlopende ramingen kan zowel met definitieproblemen als met de methodes om tot een raming te komen, te maken hebben.

De interpretatie van de bestaande registraties is niet eenvoudig. De registraties zijn niet eenduidig, er zijn dubbeltellingen, vertragingen en vertekeningen. De SIOD, ondermeer met systemen als Genesis, werkt aan verbetering van de registratie en gaat ook steeds verder in de data-mining. Idem voor Financiën, maar hier is geen informatie publiek beschikbaar gesteld. Maar dubbeltellingen kunnen uitgezuiverd worden en vertekeningen kunnen gecorrigeerd worden. Een intensiever intern en extern gebruik zal ook de kwaliteit van de informatie verbeteren.

Door deze informatie en controle informatie te gebruiken wordt ook meer licht geworpen op mechanismen en karakteristieken, wat aanknopingspunten zijn voor het controlebeleid terzake. Daarmee wordt de analysemethode van inschatting van het zwartwerk ook een vorm van 'forensische' dataverzameling, nuttig bij de strijd tegen zwartwerk. Tal van initiatieven van 'datamining' bij zowel de sociale controlediensten als bij de fiscale controlediensten zijn in ontwikkeling⁹. Zij hebben tot doel de effectiviteit en efficiëntie van de controles te verbeteren, maar kunnen ook worden gebruikt voor een betere raming van de omvang van de fraude.

7.1 Beeld van de omvang van de fraude

Op basis van de resultaten van de twee voornaamste sociale inspectiediensten bij 65 106 gecontroleerde bedrijven, dit komt overeen met 26 à 30% van het totaal aantal ingeschreven inrichtingen/werkgevers, werd gemiddeld gaat om 521,53 miljoen € per jaar geregulariseerd, Dit zou aan een (geschatte) bijdragepercentage van 45% leiden tot jaarlijks extra inkomsten voor de overheid ten belope van 234,69 miljoen €, hetgeen overeenkomt met 0,86% van de totale RSZ-ontvangsten, die gerecupereerd wordt maar waarvan kan vermoed worden dat bij de niet gecontroleerde en dus ook niet geregulariseerde bedrijven nog 6% van de bijdragen ontdoken worden.

⁹ Ook hier is een nieuw project van datamining opgestart op basis van de OASIS-databank, in opdracht van de POD Wetenschapsbeleid en FOD Sociale Zekerheid.

Een update en verdere sectoriele verfijning is mogelijk. Op basis van de in onze ogen voorzichtige raming kwamen wij uit bij een ontdoken loonmassa van ongeveer 6%, terwijl de nationale rekenaars een inschatting maakten van 1% van de loonmassa. Een belangrijke ander segment van niet aangegeven inkomsten was bij de zelfstandige arbeid, en dit in diverse sectoren. Het verruimen van deze methodiek tot de informatie beschikbaar bij de inspectie van de RSVZ kan een inschatting maken van het zwartwerk in dit segment. Tenslotte is ook een confrontatie van de informatie met de fiscale administraties noodzakelijk, ondermeer naar beroepsgroepen.

7.2 Sectorale Verschillen

Het INR vermoedt dat het grootste aandeel zwarte economie daar plaatsgrijpt waar de productie aan particulieren wordt geleverd. Zij vermeldt de bouwsector en afwerking van gebouwen, detailhandel, onderhoud en reparatie van voertuigen, horeca, activiteiten van artsen, tandartsen en dierenartsen en andere diensten aan particulieren. De hypothesen omtrent deze percentages zijn duidelijk terug te vinden in de 'ophogingen'. Niet duidelijk is dat zwartwerk alleen bij het finaal verbruik voorkomt aangezien er zowel een ophoging in de finale verkoop als aanzienlijke correcties in de intermediaire verkoop optreden. Een belangrijke correctie is diegene die op de loonmassa kan gebeuren. Voor de totale marktsector lijkt de ophoging beperkt te zijn tot 1%, of 0,7% voor de totale lonen. Het is nu net deze parameter die wij in ons rapport over sociale fraude hebben proberen in te schatten en wij kwamen op een raming van 6% niet gekende bijdragen.

Het gevolg van een dergelijke lage raming van de fraude in de gesalarieerde segmenten is, gegeven een voorgestelde ophoging in de toegevoegde waarde, dat de fraudevolumes in de overige sectoren en componenten van het nationaal inkomen hoger liggen. Deze percentages liggen rond de 46% voor het bruto-exploitatatieoverschot in de bouw, en 27% in de horeca. Hiermee worden de klassieke risicosectoren voor fraude terug in het vizier gebracht. Een belangrijk volume situeert zich ook in het bruto-exploitatatieoverschot van de 'huishoudens' in casu de zelfstandige arbeid.

8. ORGANISATIE VAN DE DATAVERZAMELING ... EN VERSPREIDING

Wij waarschuwen voor het gevaar van een te ruime definitie, of een allesdekkende (macro-economische) verklarings- en meetmethode. Het overzicht van internationale praktijken en de mogelijke informatiebronnen, levert een lange reeks van mogelijke stappen op. Maar ook hier geldt: 'Niet alles kan en zeker niet alles tegelijk'¹⁰. Maar wij bepleiten wel een geleidelijke verbetering en vervollediging van de zoektocht naar de omvang van fraude.

Een veelvoud van methodes zijn denkbaar om de omvang van fraude en zwartwerk in te schatten. Een aantal van de methoden zijn ook uitermate functioneel om de strijd tegen fraude te verbeteren, zodat er geen geldige redenen zijn om zij niet uit te proberen. Het betekent ook dat de diensten die leverancier zijn van diverse databestanden en verantwoordelijk worden voor de controle, ook eigenaar zijn van de statistiekverzameling, interpretatie en rapportering.

Maar daarenboven bepleiten wij een reconciliatie en betere uitwisseling van de resultaten van deze informatie. De nationale rekeningen zijn finaal het relevante referentepunt, omdat zij de economie in al zijn dimensies zowel in financiële termen als in termen van werkgelegenheid beschrijven, en dit niet alleen op geaggregeerd niveau maar ook naar deelsectoren. Nu reeds geeft UNECE haar appreciatie over de mate dat de nationale rekeningen 'exhaustief' zijn. Dit is echter iets anders dan de omvang van de fraude definiëren, maar is alvast een deel van de inspanning. Wij beseffen dat hiermee steeds nieuwe verwachtingen worden gecreëerd t.o.v. dit statistisch instrument, maar zijn toch zo vrij om de suggestie te maken dat men in internationaal verband zou overwegen om een soort 'satellietrekening' te creëren voor de raming van het zwartwerk. Het spreken van een 'satellietrekening' is juist omwille van het feit dat de correctie voor de exhaustiviteit nog iets anders is dan het uitlichten van een raming van de fraude. Overigens is dit in lijn met een uitdeinend gebruik van (satellietrekeningen bij) de nationale rekeningen voor steeds meer thema's als een milieukostenrekeningen, de satellietrekening voor de non-profit, voor de gezondheidszorg (SHA), maar blijkbaar ook voor diverse andere modules als tijdsbesteding, en ook een belastingmodule¹¹.

¹⁰ Uitspraak van de naoorlogse sociaal-democratische Minister President van Nederland Willem Drees over de uitbouw van de verzorgingsstaat.

¹¹ R. Ruggles, P. Ruggles, 1999, p. 166.

Wanneer het de overheid menens is om de omvang van de fraude in te perken zal er een duidelijke monitoring moeten gebeuren. Wij stellen voor dat alle betrokken instanties in België uiteindelijk het resultaat van hun partiële bevindingen en de ‘reconciliatie’ ervan jaarlijks rapporteren in een verslag vergelijkbaar met dit van de Commissie voor de Vergrijzing. De Commissie van de Vergrijzing werd in het kader van de Hoge Raad van Financiën, volledig terecht, ingesteld om de stijgende kosten van de vergrijzing en de impact op de publieke financiën in te schatten. De additionele kosten worden ingeschat op 4 à 6% van het BBP, tussen nu en het jaar 2050. De Commissie heeft de opdracht om deze kosten nauwkeurig jaar op jaar in te schatten zodat de nodige maatregelen kunnen genomen worden. Dergelijke bekommernis om de budgettaire impact in de toekomst van een belangrijke factor als vergrijzing te meten, zou als voorbeeld kunnen gesteld worden voor de inschatting van de fraude. Deze wordt vandaag reeds, al naargelang de bronnen, tussen 4 en 20% van het BBP geschat, hier met een last voor de economie en de bonafide economische agenten die geen enkele legitimiteit heeft. Overigens zouden hier ook de negatieve effecten voor de competitiviteit van de economie moeten ingeschat worden, waarover zowel theoretisch argumenten als empirische evidenties bestaan.

Hoe dat dit verder georganiseerd wordt en hoe dat deze informatie verder verspreid zal worden maakt het voorwerp uit van een andere onderzoeksopdracht van de POD Wetenschapsbeleid en de FOD Sociale Zekerheid¹².

9. WAT STAAT ONS TE DOEN EN WAT HOUDT ONS TEGEN

We hebben moeten vaststellen dat er geen goede manier bestaat om het relatieve belang van de ondergrondse economie te meten. Wanneer we evenwel de focus leggen op fiscale fraude of op zwartwerk, kunnen we alvast een beeld vormen van de omvang van dit aspect van de ondergrondse economie, op basis van administratieve gegevens van de controlediensten en op basis van gerichte enquêtes. De vraag kan echter gesteld worden of we beter kunnen, maar ook of we beter willen.

¹² OBSOE, Informatie- en analysecentrum ondergrondse economie: haalbaarheidsstudie, thans uitgevoerd door het HIVA o.l.v. J. Pacolet en ondermeer voorwerp van het driedaags colloquium georganiseerd door het HIVA en de FOD Sociale Zekerheid omtrent ‘Ondergrondse economie en zwartwerk. Op zoek naar volledigheid.’ Zie http://socialesecurity.fgov.be/european_congress/nl/index.htm

Op de eerste vraag kunnen we niet anders dan bevestigend antwoorden. Hierboven schetsten wij hoe de administratieve gegevens, en de controles waarvoor zij staan, aanzienlijk zouden kunnen verbeterd worden, onder meer via verdergaande reconciliatie van de informatie tussen fiscale en parafiscale administraties, versterking van de controle bij de RSVZ, integratie van deze informatie in de nationale rekeningen en ad hoc verificatie en herijking via diverse vormen van enquêtes. Algemene of sectorgerichte enquêtes over zwartwerk zijn immers mogelijk. Dergelijke enquêtes zijn dan wel duur, maar niet veel duurder dan andere enquêtes. Het is daarbij van belang dat zulke enquêtes niet systematisch en doorlopend uitgevoerd worden: het verrassingseffect en het unieke karakter van deze enquêtes moet immers voorkomen dat we een strategisch antwoordgedrag verkrijgen. Toch ontbreken dergelijke enquêtes in België.

We kunnen de reden hiertoe dan ook zoeken in de vraag of de overheden in dit land wel de wil hebben om de strijd tegen zwartwerk en fiscale fraude aan te gaan. We krijgen immers vaak de indruk dat de mensen en middelen die ingezet worden in de strijd tegen fraude kleiner zijn dan wenselijk. En de andere inspanningen gaan zeker, maar te langzaam, vooruit en aarzelen om de evidente richting in te slaan.

Er kunnen verschillende redenen aangehaald worden om deze terughoudendheid, die men zowel in België als daarbuiten waarneemt, te verklaren. Deze redenen kunnen van morele, psychologische, politieke en van economische orde zijn. Ten eerste kunnen we stellen dat we in een maatschappij leven waarin de meerderheid zich er niet aan stoort – en dit is nog een eufemisme – om in het zwart te werken en belastingen te ontduiken. Een bewijs hiervan vinden we in het feit dat bepaalde politici, waarvan men zeker is dat zij publieke middelen misbruikt hebben, niet overal afgestraft worden door de kiezer.

Daarnaast leeft het op zijn minst aanvechtbare idee dat fraude ons helpt om de soepelheid en flexibiliteit die ons economisch systeem nodig heeft te garanderen. Hoewel dit volgens ons onjuist is, komt dit idee soms naar voor. In dezelfde lijn komen we de argumentatie tegen dat fraude een legitieme reactie is tegen belastingen, die men als ongeoorloofd, of op zijn minst als inefficiënt, beschouwt.

Tot slot zou het kunnen dat werknemers, werkgevers en overheidsinstanties binnen een bepaalde sector samenspannen om een zekere mate van fraude te tolereren omwille van macro-economische motieven. Een dergelijke *collusie* komen we ook tegen in andere domeinen. Zo worden bepaalde milieureglementeringen in naam van de tewerkstelling opzettelijk met de voeten getreden. Ook het teruggrijpen naar de werkloosheidsverzekering om werknemers die te duur zijn geworden op pensioen te

sturen – een fenomeen dat ook gekend is onder de naam ‘Canada dry pensioenen’ – wordt vandaag de dag nog toegepast.

Het is duidelijk dat de strijd tegen zwartwerk en tegen fiscale fraude niet kan slagen zonder een duidelijke politieke wil en zonder de ondubbelzinnige steun van de vakbonden en de werkgevers. Indien deze wil er zou zijn, zouden we, mits een doortastende ondersteuning, niet alleen een betere kennis hebben van deze verborgen realiteit, maar zouden we eveneens een doeltreffender controlesysteem vaststellen.

De initiatieven die, binnen de administratie en onder meer via wetenschappelijk onderzoek en een perspectief op een continu maatschappelijk debat, de jongste jaren genomen worden en ook naar de toekomst toe in de pipeline zitten, bevestigen dat de politieke wil aanwezig moet zijn om de strijd tegen fraude en een beter zicht op het fenomeen tot een succes te maken. Ons rapport kan misschien de indruk geven dat het te weinig en te traag is, maar nooit te laat.

REFERENTIES

- Cowell, F. A. (2004) 'Carrots and Sticks in Enforcement' in Aaron, H. J. and Slemrod, J. (ed.) *The Crisis in Tax Administration*, The Brookings Institution, Washington DC, 230-275..
- Engström, P. and B. Holmlund (2006), 'Tax evasion and self-employment in a high-tax country: Evidence from Sweden', CESIFO Working Paper No. 1736, Category 1: Public Finance.
- Faye O. (2006), *Measuring the shadow economy using the expenditure-based approach*, CREPP, Université de Liège, mimeo.
- Ginsburgh V., Perelman S. and Pestieau P., (1987), 'Le travail au noir', in V. Ginsburgh and P. Pestieau (eds), *L'économie informelle*, Labor, Bruxelles, 71-83.
- Helberger C., Knepel H., (1988), 'How big is the Shadow Economy? A Re-Analysis of the Unobserved-Variable Approach of B.S. Frey and H. Weck-Hannemann', *European Economic Review*, 32, 965-976.
- INR (1998). *De berekeningsmethode voor het bruto binnenlands product volgens het ESR 1995*. Brussels.
- Isachsen A. J., Klovland J. and Strom S., (1982), 'The Hidden Economy in Norway,' in Vito Tanzi (ed.): *The Underground Economy in the United States and Abroad*, Lexington, D.C. Heath, 209-231.
- Johansson, E. (2000), 'An expenditure-based estimation of self-employment income underreporting in Finland', Working Paper 433, Swedish School of Economics and Business Administration, Helsinki.
- Ministero del Lavoro e Della Previdenza Sociale, avec pour la Belgique le Service public fédéral Emploi, Travail, et Concertation Sociale e.a., (2006), *Projet Européen 'Apprentissage réciproque et divulgation. Le réseau Européen contre le travail non déclaré, Rapport final : synthèse des résultats du projet et première version des 'Lignes directrices stratégiques pour lutter contre le travail non déclaré, Rome.*

- OECD (2002). Handbook for measurement of the non-observed economy. Paris.
- Pacolet J. & Geeroms H. (1995). Sociale fraude in België. Situering, vormen en omvang, in: Despontin, M., Jegers, M (eds.), *De sociale zekerheid verzekerd?* Brussels. Volume 1, 619-670.
- Pacolet, J. & Marchal, A. (2001). Sociale fraude in België. Controle en bestrijdingsmechanisme. Leuven.
- Pacolet, J. & Baeyens K. (2007). Deloyale concurrentie in de bouwsector. Leuven, HIVA, 149 blz. .
- Pacolet, J. & Baeyens K. (2007). Fraude sociale et travail au noir en Belgique, Situation anno 2006, Paper prepared for Ministero del Lavoro e Della Previdenza Sociale, and the Belgian Federal Public Service Employment, Labour and Social Dialogue, *Projet Européen 'Apprentissage réciproque et divulgation. Le réseau Européen contre le travail non déclaré'*, Leuven, HIVA, KU Leuven and Rome
- Pacolet, J. & Marchal, A. (2003). Sociale fraude en zwartwerk in België: zoektocht naar het ondefinieerbare? in: *BTSZ*, 3, 697-734.
- Pissarides C.A. and Weber G., (1989), 'An Expenditure-Based Estimate of Britain's Black Economy', *Journal of Public Economics*, 39:1, 17-32.
- Schneider F., (2006), *Shadow Economies of 145 Countries all over the World: Estimation Results over the Period 1999 to 2003*, Research Paper.
- Schneider F. (2006). Statements to the Discussion Paper 'The service vouchers in Belgium', Peer Review.
- TNS Infratest, Rockwool Foundation and Regioplan (2006), *Feasibility Study on a direct survey about undeclared work, Final Report*, European Commission VC/2005/076, Brussels (Preliminary version).
- Van Overmeiren, F. (2006). Belgium, in J. Cremers, J. Janssen (eds), *Shifting Employment: undeclared labour in construction*, CLR Studies 5 International Books, Brussel, European Institute for Construction Labour Research, .p. 42-54.

Ybarra, J.A., (1989), 'Industrial informatization in the Valencian economy: a model for underdevelopment, in A. Portes, J. Dewey et M. Castello (eds), *The informal economy: studies in advanced and less developed countries*, The John Hopkins University Press, Baltimore, Md.